

Βιβλιοκρισία

Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
esiman@arch.uoa.gr

Σκιλάρντι, Δ. 2016. *Κουκουναριές Πάρου. Οι ανασκαφές και η ιστορία της πανάρχαιας ακρόπολης του Αιγαίου*. Αθήνα: Ανασκαφές Πάρου, Κέντρο Ιστορικών και Αρχαιολογικών Σπουδών. ISBN 978-960-91596-1-6. Σελ.96, έγχρωμες φωτογραφίες, χαρτόδετο.

Αγγλική έκδοση: Schilardi, D.-U. 2016. *Koukounaries Paros. The excavations and history of a most ancient Aegean acropolis*. Athens: Paros excavations-Center of Historical and Archaeological Studies. ISBN 978-960-91596-1-6. Σελ. 95, έγχρωμες φωτογραφίες, χαρτόδετο.

Ιταλική έκδοση: Schilardi, D.-U. 2016. *Koukounaries di Paros. Gli scavi e la storia di una antichissima acropoli dell'Egeo*. Atene: Scavi di Paros. Centro di studi storici e archeologici di Paros. ISBN 978-960-91596-1-6. Σελ. 95, έγχρωμες φωτογραφίες, χαρτόδετο.

Ως πρώτη εντύπωση η τρίγλωσση έκδοση «Κουκουναριές Πάρου. Οι ανασκαφές και η ιστορία της πανάρχαιας ακρόπολης του Αιγαίου» παραπέμπει σε αρχαιολογικό οδηγό, αφού χρησιμοποιεί το αντίστοιχο *format*. Τα πράγματα όμως δεν είναι πάντα όπως φαίνονται: θα μπορούσε βάσιμα να ισχυρισθεί κανείς ότι το βιβλίο αποτελεί συνθετική εργασία, στην οποία ο συγγραφέας συγκεντρώνει, με συντομία αλλά πολύ εποπτικά, τα αποτελέσματα της μακράς και επίπονης αρχαιολογικής έρευνας που ξεκίνησε ο ίδιος και η ομάδα του, ήδη από το 1976, στο λόφο των Κουκουναριών Πάρου. Οι Κουκουναριές πήραν από πολύ νωρίς τη θέση τους στη διεθνή και ελληνική επιστήμη με σημαντικά άρθρα που έχουν κατά καιρούς δημοσιευθεί σε ειδικά περιοδικά και εκδόσεις (τα περισσότερα από τον συγγραφέα του υπό συζήτησιν έργου). Στην προβολή των αποτελεσμάτων της ανασκαφής βοήθησε αποφασιστικά το γεγονός ότι η θέση είναι από τις λίγες του κεντρικού Αιγαίου που μπορεί -μεταξύ άλλων- να δώσει απαντήσεις στο φλέγον ζήτημα της συνέχειας των προϊστορικών στους ιστορικούς χρόνους.

Ο γρανοδιοριστικός όγκος των Κουκουναριών, ευρισκόμενος σε θέση προνομιούχο από κάθε άποψη, υψώνει τα 75 μέτρα του στον Νότιο-δυτικό μυχό του κόλπου της Νάουσας με τα πολλά ασφαλή αγκυροβόλια και εποπτεύει το στενό πέρασμα ανάμεσα στην Πάρο και τη Νάξο. Δίπλα του εκτείνεται η εύφορη κοιλάδα των Καμαρών, που εξασφάλιζε στους κατοίκους τα προς το ζην, ενώ οι απόκρημνες πλαγιές απέτρεψαν -αν και όχι πάντα με επιτυχία- τους επίδοξους κατακτητές κατά τους μακρούς αιώνες κατοίκησης του λόφου.

Η προέλευση του τοπωνυμίου, το οποίο ο Δ.Σ. παράγει από τη διαμόρφωση των πρανών που θυμίζουν κατ' αυτόν φολίδες κουκουναριού, θα έπρεπε ίσως να ερευνηθεί διεξοδικότερα: Η ονομασία Κουκουναριές δίδεται κατά κανόνα σε παραλίες στολισμένες με το συγκεκριμένο είδος πεύκου, όπως οι Κουκουναριές της Λίμνης Ευβοίας, ή οι περίφημες Κουκουναριές της

Σκιάθου. Δυστυχώς στην Πάρο δεν υπάρχει ούτε ένα τέτοιο δέντρο σε ορατή από το λόφο απόσταση. Επί πλέον το σχήμα του λόφου σε τίποτε δεν διαφέρει από τους αντίστοιχους γεωλογικούς σχηματισμούς των νησιών του Κεντρικού Αιγαίου.

Η μικρή επίχωση, χαρακτηριστική σε απόκρημνες νησιωτικές θέσεις, και οι επικαλυπτόμενες οικιστικές φάσεις κατέστρεψαν σε μεγάλο βαθμό τα παλαιότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Στη δεινότητα του ανασκαφέα θα πρέπει να πιστωθεί η διατήρηση και ταύτιση των επάλληλων οικιστικών στρωμάτων και η ταξινόμηση ενός κυκλώνος αρχαιολογικών πληροφοριών. Το βιβλίο δεν διακρίνεται σε κεφάλαια, ακολουθώντας το πρότυπο αρχαιολογικού οδηγού. Η παρουσίαση γίνεται ως ενιαία διήγηση, η οποία παρακολουθεί συστηματικά το φυσικό ανάγλυφο από τις υπώρειες προς την κορυφή του λόφου, μέσω αρχαίας ατραπού («νότια ανάβαση») που περνά δίπλα από μυκηναϊκά οχυρωματικά έργα· ένα τέτοιο είναι το μυκηναϊκό φυλάκιο, που φρουρεί την αρχή της νότιας ανάβασης. Ιδιαίτερα εντυπωσιάζει η μεγαλιθική μυκηναϊκή οχύρωση που χρονολογείται στον 12^ο αι. π.Χ. Η τελευταία δεν συνίσταται από συνεχές τείχος, αλλά από μικρότερα ευθύγραμμα ή καμπυλόγραμμα τμήματα, ιδρυμένα στα πιο ευάλωτα σημεία του λόφου. Η τοιχοδομία και το υλικό τους φέρνουν άμεσα στο νου την περίπου σύγχρονη, αλλά συνεχή, οχύρωση του Ξώμπουργου Τήνου.

Στο άνω πλάτωμα της Νότιας κλιτύος των Κουκουναριών, όπου πρώτα οδηγεί η αρχαία πρόσβαση, και εκατέρωθεν αυτής, εκτείνεται μέρος του Πρώιμου Αρχαϊκού οικισμού (700-650 π.Χ.). Τα αρχιτεκτονικά λείψανα στο μεσαίο πλάτωμα και στο επίπεδο όπου ο ναός της Αθηνάς, συνδυαζόμενα μεταξύ τους, αντιπροσωπεύουν την τελευταία φάση χρήσης του λόφου. Μέχρι πρόσφατα τη γνώση για τις συνθήκες διαβίωσης κατά την εποχή του Αρχιλόχου, η οποία συμπίπτει με την περίοδο κατοίκησης του Πρώιμου Αρχαϊκού οικισμού, προσέφεραν κυρίως οι πληροφορίες που μας έδινε ο ίδιος ο ποιητής. Η ανασκαφή στις Κουκουναριές παρέχει πλέον αντικειμενικά στοιχεία, ώστε να αντιληφθούμε το πώς περίπου ήταν η ζωή σ' έναν μικρό γεωργο-κτηνοτροφικό οικισμό του πρώτου μισού του 7^{ου} αι. π.Χ., που λόγω θέσης ασκούσε παράλληλα τη ναυτιλία και το εμπόριο. Τόσο τα σταθερά όσο και τα κινητά ευρήματα δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν εντυπωσιακά: οι ανέσεις στις μονόχωρες ή δίχωρες πλακόστρωτες ιδιωτικές κατοικίες των Κουκουναριών δεν διέφεραν πολύ από αυτές που παρείχαν μέχρι το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα τα χωριατόσπιτα των ελληνικών νησιών.

Η πλακόστρωτη ανάβαση καταλήγει στο ανώτερο πλάτωμα, που θυμίζει δυσπρόσιτο οχυρό και προστατεύεται στη νότια πλευρά από ισχυρό τμήμα τείχους της τελευταίας μυκηναϊκής περιόδου. Εδώ η επίχωση ήταν παχύτερη και συνέβαλε στην ικανοποιητική διατήρηση επάλληλων στρωμάτων από αρχαία οικοδομήματα. Η παλαιότερη μαρτυρία ανθρώπινης παρουσίας (αποκλειστικά κινητά ευρήματα) στο λόφο φθάνει πίσω στη Νεότερη Νεολιθική, ενώ η επόμενη χρονολογικά επίχωση τοποθετείται από την κεραμική στην Πρωτοκυκλαδική II περίοδο (2700-2300 π.Χ.). Από τη φάση αυτή σώζονται στο επάνω πλάτωμα και αρχιτεκτονικά λείψανα, όπως διώροφο λιθόκτιστο κτίσμα, το οποίο ο ανασκαφέας -λόγω τοποθεσίας- θεώρησε κατοικία του άρχοντα του ΠΚ οικισμού.

Δυστυχώς δεν βρέθηκαν κατάλοιπα, αρχιτεκτονικά ή άλλα, που να γεφυρώνουν τη μακράννη περίοδο μεταξύ της Πρωτοκυκλαδικής II και της Υστεροελλαδικής III Γ περιόδου. Η αδιάσπαστη συνέχεια ανθρώπινης παρουσίας και δραστηριότητας στο νησί βεβαιώνεται από ευρήματα σε άλλες περιοχές της Πάρου.

Τη λαμπρότερη περίοδο της μικρής παράλιας θέσης του κόλπου της Νάουσας αντιπροσωπεύει η Υστεροελλαδική III Γ, στην οποία χρονολογείται το επιβλητικό ηγεμονικό συγκρότημα της κορυφής του λόφου. Η μυκηναϊκή εγκατάσταση των Κουκουναριών ανήκει, κατά τον Δ.Σ., στους οικισμούς που ίδρυσαν στις Κυκλάδες ομάδες Μυκηναίων στις αρχές του 12^{ου} αι. π.Χ., όταν ο ελλαδικός μυκηναϊκός πληθυσμός εγκατέλειπε τα κατεστραμμένα ανακτορικά κέντρα

της Ηπειρωτικής Ελλάδας αναζητώντας ασφαλές καταφύγιο σε Δύση και Ανατολή. Δεν επέλεξαν να οχυρώσουν το ύψωμα του Κάστρου της Παροιικιάς γιατί δεν διέθετε τα στρατηγικά πλεονεκτήματα των Κουκουναριών.

Η ηγεμονική εγκατάσταση ήταν διώροφη. Την όριζε προς Νότον μεγαλιθικό τείχος πάχους 1,66 μ., που προστάτευε συγχρόνως τη μοναδική πρόσβαση σ' αυτήν. Δεν είναι πλέον δυνατό να διαπιστώσουμε αν το ανακτορικό συγκρότημα ακολουθούσε τον ελλαδικό τύπο, γιατί όταν το κτίριο καταστράφηκε ο όροφος κατέρρευσε. Στο επίπεδο του υπογείου διατηρούνται διάδρομοι, πολύπλοκες αποθήκες και κλιμακοστάσια, ενώ μέρος της πλούσιας οικοσκευής είχε καταρρεύσει από τον όροφο. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παχύτατη στρώση τέφρας και το σκελετικό υλικό που βρέθηκε κατά χώραν, στοιχεία που αποκαλύπτουν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες άνθρωποι και ζώα βρήκαν τον θάνατο! Τα ανασκαφικά δεδομένα υπέδειξαν ότι μετά από φάση μεγάλης ευμάρειας η ακρόπολη των Κουκουναριών καταστράφηκε από μεγάλη πυρκαγιά, αιτία της οποίας ήταν, ίσως, εχθρική πολιορκία και εισβολή. Προς αυτή την υπόθεση οδηγεί πλήθος ευρημάτων, όπως λίθινα βλήματα και χάλκινες αιχμές βελών, που βρέθηκαν σε ποσότητες γύρω από το τείχος, αλλά και οι πρόχειρες ταφές μέσα και στο άμεσο περιβάλλον του ηγεμονικού συγκροτήματος. Οι πολιορκημένοι φαίνεται ότι εγκλωβίστηκαν στην ακρόπολη και δεν μπόρεσαν να θάψουν σωστά τους νεκρούς τους στο γειτονικό μυκηναϊκό νεκροταφείο του Λόγγου ή κάτω στην κοιλάδα, ενώ στην απελπισμένη προσπάθεια να σώσουν τα ζώα τους κατά την πολιορκία, τα μετέφεραν μέσα στην οχυρωμένη ακρόπολη, όπου και βρήκαν τον θάνατο.

Η μελέτη της άφθονης, εισαγμένης και ντόπιας, κεραμικής φανέρωσε ότι το συγκρότημα καταστράφηκε μόλις μια γενιά μετά την ανέγερσή του (1190-1150 π.Χ., ΥΕ ΙΙΙ Γ Μέση). Η ζωή σ' αυτό διακρινόταν για την πολυτέλειά της: εκτός από την ασάμινθο και τους υδαταγωγούς που το διέσχιζαν εξασφαλίζοντας άνεση και καθαριότητα, βρέθηκαν ακατέργαστα κομμάτια ορείας κρυστάλλου και αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, στεατίτη και ημιπολύτιμους λίθους, σφραγιδολίθοι, χάλκινα όπλα και εργαλεία και ένας χαλινός αλόγου, που όμοιοί του μόνο από τις Μυκήνες ή τη Θήβα μας είναι γνωστοί.

Η ακρόπολη δεν εγκαταλείφθηκε μετά την καταστροφή του 1150 π.Χ. Όπως ξέρουμε κι από άλλες περιπτώσεις στην Ηπειρωτική Ελλάδα και στα νησιά, όσοι από τους κατοίκους επέβισαν, επέστρεψαν και εγκαταστάθηκαν μέσα στα ερείπια του συγκροτήματος, διορθώνοντας πρόχειρα ό,τι στεκόταν ακόμα όρθιο. Η φτώχεια και η συνεχής υποβάθμιση της κάποτε υψηλής ποιότητας ζωής γίνεται οδυνηρά αισθητή, κυρίως μέσω της κεραμικής. Ο μαρασμός μετά την καταστροφή διήρκεσε τουλάχιστον για έναν αιώνα, μέχρι να φανούν τα πρώτα σημάδια «ανάκαμψης» και μιας νέας κοσμαντίληψης, που σηματοδοτούν την είσοδο στην Πρωτογεωμετρική εποχή.

Η εξαιρετική σημασία των Κουκουναριών για την έρευνα βρίσκεται σ' αυτήν ακριβώς την περίοδο μαρασμού: για πρώτη φορά στον νησιωτικό κόσμο του Κεντρικού Αιγαίου τεκμηριώνεται με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, ως ιδιαίτερη ιστορική περίοδος και όχι απλώς ως κεραμική τεχνοτροπία, η Υπομυκηναϊκή φάση (1100-1050/1025 π.Χ.), γνωστή από λίγες ακόμα περιοχές του Ελληνικού κόσμου. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα είναι ελάχιστα, αλλά βρίσκονται εκεί, και παρά το ότι ο συγγραφέας επιλέγει την 'ασφαλή' έκφραση «ερείπια μετά την καταστροφή», αποφεύγοντας τον χαρακτηρισμό κάποιων τεκμηρίων ως υπομυκηναϊκών, όμως το χάσμα μεταξύ προϊστορικών και ιστορικών χρόνων γεφυρώνεται, καταδεικνύεται η συνέχεια της μετάβασης, που είναι το μεγάλο ζητούμενο της έρευνας για πάρα πολλές θέσεις ανά την Ελλάδα. Αντιρρήσεις θα μπορούσαν επίσης να διατυπωθούν και για την από μέρους του Δ.Σ. επιμονή στη χρήση του όρου «σκοτεινοί χρόνοι».

Την αποσπασματική γνώση μας για τον ΠΓ οικισμό (1050/1025-900 π.Χ.) στο επάνω πλά-

τωμα συμπληρώνουν τα πλούσια κεραμικά ευρήματα από αποθέτες. Ο συγγραφέας, στον περιορισμένο χώρο που διαθέτει, παρουσιάζει με ευρύτητα γνώσεων και πολύ εποπτικά τις καλλιτεχνικές, άρα και εμπορικές, επαφές με την πρωτοποριακή κεραμική τέχνη της Αθήνας και επισημαίνει τις εξαιρετικές τοπικές απομιμήσεις.

Πολύ καλύτερη είναι η πληροφόρησή μας για τους αιώνες που ακολουθούν. Ο 9^{ος} και ιδίως ο 8^{ος} αιώνας π.Χ. αντιπροσωπεύουν την επόμενη, μετά την ΥΕ ΙΙΙ Γ, χρυσή εποχή της ακρόπολης των Κουκουναριών. Ο καλά σωζόμενος Υστερογεωμετρικός οικισμός στο επάνω πλάτωμα, που συμπίπτει χρονικά με τον Τέλλι, τον κατά την παράδοση παππού του Αρχιλόχου, παρουσιάζει πολλές αντιστοιχίες με άλλους σύγχρονους οικισμούς του Αιγαίου, όπως η Ζαγορά και η Υψηλή στην Άνδρο ή η Μινώα στην Αμοργό, αν και δεν τειχίσθηκε κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, ίσως γιατί η ΥΕ ΙΙΙ Γ οχύρωση συνέχισε να χρησιμοποιείται. Μεγάλη μεγάροσχημη οικία (οικία C, που θυμίζει αρκετά εκείνη στην ακρόπολη του Εμπορίου της Χίου) ερμηνεύθηκε ως κατοικία του άρχοντα και διαδέχθηκε στην ίδια θέση μια ανάλογης χρήσης αψιδωτή οικία των ΠΓ χρόνων. Το κτίριο, μετά από ανακαίνιση, συνέχισε να κατοικείται μέχρι την εγκατάλειψη του λόφου, γύρω στα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. Ο οικισμός στην ακρόπολη, που φαίνεται ότι προς το τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ. έγινε ιδιαίτερα πολυάνθρωπος, καταστράφηκε από σεισμό και εγκαταλείφθηκε λίγο μετά το 700 π.Χ. Κατά το ίδιο περίπου διάστημα εγκαταλείφθηκαν και άλλοι γεωμετρικοί οικισμοί του νησιού, ίσως γιατί οι κάτοικοι συνοικίσθηκαν στο οργανωμένο Άστυ στην Παροικία της Πάρου, όπως προσφυώς προτείνει ο συγγραφέας.

Μια απορία που γεννιέται στον αναγνώστη και με την οποία ο Δ.Σ. δεν ασχολείται, προφανώς λόγω περιορισμένου χώρου, είναι γιατί τόσο τα μυκηναϊκά όσο και τα γεωμετρικά λείψανα περιορίζονται σχεδόν αποκλειστικά στο άνω πλάτωμα, σε αντίθεση με τον πρώιμο αρχαϊκό οικισμό που απλώνεται σε περισσότερα πλατώματα, στις υπώρειες του λόφου. Αν υποθέσουμε ότι στο επάνω πλάτωμα βρισκόταν η μυκηναϊκή ακρόπολη, ενώ ο σύγχρονος οικισμός εκτεινόταν χαμηλότερα και δεν έχει ακόμα εντοπισθεί (υπάρχουν πολλά ανάλογα παραδείγματα από την Κυρίως Ελλάδα), όμως δεν θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε κάτι τέτοιο για τον γεωμετρικό οικισμό. Συγκρινόμενος με σύγχρονα παράλληλα από τις Κυκλάδες και το Αιγαίο γενικότερα (Ζαγορά, Υψηλή, Μινώα, Εμπορίο, Βρουλιά) έχει πολύ περιορισμένη έκταση και δεν είναι εύκολα κατανοητό το γιατί οι κάτοικοι στριμώχθηκαν στον περιορισμένο χώρο που προσέφερε η ακρόπολη, αποφεύγοντας να επεκταθούν στον υπόλοιπο λόφο, τουλάχιστον στο μεσαίο και στο κατώτερο πλάτωμα. Η εμμονή των κατοίκων να παραμένουν σε χώρο δύσβατο, άνυδρο και ανεμοδαρμένο, αποδίδεται σε ανάγκη για ασφάλεια. Ο Γεωμετρικός οικισμός των Κουκουναριών, πάντως, δεν πληροί τα χαρακτηριστικά των «οικισμών-καταφυγίων», παρά τους σχετικούς υπαινιγμούς για το αντίθετο που κάνει ο συγγραφέας.

Οι Κουκουναριές δεν εγκαταλείπονται μετά το σεισμό του 700 π.Χ. Εκτός από τη συνοικία των Πρώιμων Αρχαϊκών χρόνων στο άνω πλάτωμα της Νότιας κλιτύς, για την οποία έγινε ήδη λόγος, ανάλογες συνοικίες εντοπίσθηκαν στο μεσαίο πλάτωμα και κοντά στον ναό της Αθηνάς. Στη στροφή προς τους Πρώιμους Αρχαϊκούς χρόνους, γύρω στο 700 π.Χ. οικοδομείται στο άνδρηρο κάτω από το μεσαίο πλάτωμα ένα πολύ σημαντικό κτήριο, που με βάση graffiti σε -νεώτερα- αγγεία ταυτίστηκε με ναό της Αθηνάς. Πρόκειται για μικρό λιθόκτιστο οίκο, με εσχάρα και θρανία κατά μήκος των τοίχων, η προφανώς επίπεδη στέγη του οποίου στηριζόταν σε δύο ξύλινους κίονες, κατά τον μακρό άξονα του οικοδομήματος. Ωραίο μαρμάρινο κατώφλι οδηγούσε σε ανοικτό χώρο εμπρός από τον οίκο. Στη Β πλευρά αυτής της αυλής υπήρχε βωμός. Η θέση πρέπει να συνδεόταν με θρησκευτική χρήση πολύ πριν την ανέγερση του ναού/οίκου, αφού ένας δεύτερος στρογγυλός, υπαίθριος βωμός Γεωμετρικών χρόνων εντοπίσθηκε κάτω από το βωμό του 700 π.Χ. Ανασκαφικές τομές μέσα στο υπαίθριο τέμενος έδειξαν την ύπαρξη μυκηναϊκών τοίχων και κεραμικής, που ο συγγραφέας δικαιολογημένα

συνδέει με μυκηναϊκό χώρο λατρείας στην ίδια θέση. Όπως δείχνουν τα ευρήματα από τον αποθέτη της Αθηνάς, ο ναός συνέχισε να δέχεται προσφορές μέχρι τουλάχιστον τον 3^ο αι. π.Χ., δηλαδή πολύ μετά την εγκατάλειψη των Κουκουναριών. Το φαινόμενο μας είναι γνωστό από ιερά οικοδομήματα και άλλων οικισμών του Αιγαίου, όπως η Ζαγορά και η Υψηλή Άνδρου ή το Εμποριό Χίου.

Βόρεια του ναού της Αθηνάς εντοπίσθηκε σημαντικό τετράχωρο οικοδόμημα, σύγχρονο με τον ναό, που ο ανασκαφέας ταύτισε με «πρώιμο πρυτανείο», στηριζόμενος στην παρουσία εσχαρών. Εδώ συναθροίζονταν και σιτίζονταν οι αριστοκράτες του οικισμού, όταν η εξουσία του Βασιλέως συρρικνώθηκε μετά το τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ. Το «πρυτανείο» λειτουργούσε ακόμα κατά τον 4^ο αι. π.Χ., όταν ένας χώρος του μετατράπηκε σε αρχείο. Ο Δ.Σ., βασισμένος στα ευρήματα του πλατώματος της Αθηνάς, επιχειρεί μια σύντομη αναφορά στις κοσμοϊστορικές πολιτειακές αλλαγές που συνέβησαν στην Ελλάδα από το τέλος των Γεωμετρικών χρόνων. Στο πλαίσιο αυτό ερμηνεύει ως χώρο συγκεντρώσεων των πολιτών, ως πρώιμη αγορά δηλαδή, την ελεύθερη έκταση που απλώνεται δυτικά του ναού της Αθηνάς.

Οι πολύ καλές έγχρωμες αποτυπώσεις των αρχιτεκτονημάτων ανά χρονική περίοδο, η πλούσια εικονογράφηση και οι κατατοπιστικές λεζάντες επιτρέπουν ακόμα και σε όσους δεν έχουν άμεση γνώση του λόφου να κατανοήσουν πλήρως την τοπογραφία και να έχουν εποπτική εικόνα του χώρου και των ευρημάτων. Η ιδιαίτερη αξία του βιβλίου έγκειται στη συντομία και σαφήνεια με την οποία ο συγγραφέας παρουσιάζει μια εξαιρετικά περίπλοκη ανασκαφική έρευνα, στον καθαρό τρόπο με τον οποίο αναπτύσσει τα επιχειρήματα και διατυπώνει την εξέλιξη της σκέψης του. Τα μεγάλα θέματα που απασχόλησαν και απασχολούν γενιές αρχαιολόγων, όπως η συνέχεια προϊστορικών και ιστορικών χρόνων, η ύπαρξη ή μη Υπομυκηναϊκής περιόδου στις Κυκλάδες, οι πολιτειακές εξελίξεις της στροφής προς τους πρώιμους Αρχαϊκούς χρόνους, έχουν επανειλημμένα συζητηθεί από τον Δ.Σ. σε μεγάλη σειρά ειδικών δημοσιεύσεων. Σ' αυτό το βιβλίο, γνωρίζοντας ότι δεν απευθύνεται αποκλειστικά σε ειδικούς, είναι αρκετά λακωνικός, χωρίς να θυσιάζει την επάρκεια δεδομένων και τη σαφήνεια. Μια πλούσια βιβλιογραφία και μια σύντομη αγγλική περίληψη ολοκληρώνουν τη δημοσίευση, η οποία έχει παράλληλα κυκλοφορήσει στην αγγλική και ιταλική γλώσσα, ώστε να τη χαρούν και ξενόγλωσσοι αναγνώστες.